

Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943), ur. Marino Manin, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa, Zagreb 22–23. listopada 1997, Hrvatski institut za povijest, Društvo *Egzodus istarskih Hrvata*, Zagreb, 2001, str. 824.

Vrlo značajan, ali nedovoljno istražen problem hrvatske povijesti predstavlja proces iseljavanja Hrvata s hrvatskih područja pod talijanskom upravom od kraja Prvoga svjetskog rata do kapitulacije Italije u Drugome svjetskom ratu. Uzroci tog egzodusa, broj iseljenika i život izbjeglih, te odnos fašističke uprave prema hrvatskom stanovništvu, njegovom nacionalnom identitetu i kulturi, pitanja su na koja se nastojalo dobiti odgovor održavanjem Međunarodnoga znanstvenog skupa *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918–1943)*. Ovaj je znanstveni skup održan u Zagrebu 22. i 23. listopada 1997, a organizirali su ga Hrvatski institut za povijest i Društvo *Egzodus istarskih Hrvata*, u suradnji s Državnim arhivom u Pazinu i Državnim arhivom u Rijeci. Zbornik radova s tog skupa znači bitni pomak u istraživanju navedene problematike. On donosi niz zanimljivih i značajnih priloga, praćenih sažecima na talijanskome i engleskom jeziku. Na početku Zbornika tiskani su pozdravni govori V. Šeksa, N. Šetića i J. Zovka.

Prilozi su podijeljeni u veći broj tematskih cjelina. Prvu od njih, *Egzodus kao posljedica talijanske imperijalne politike*, otvara opsežan rad Petra Strčića *Egzodus Hrvata iz Istre i drugih hrvatskih krajeva između 1918. i 1958. godine kao politička, nacionalna i gospodarska pojava* (str. 19–60). Autor obrađuje korijene talijanske politike etničkog čišćenja i samo njegovo provođenje kako prema Hrvatima, tako i prema pripadnicima nacionalnih manjina nakon Prvoga svjetskog rata. Rad obuhvaća i iseljavanje Talijana tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata, a uz njega je priložen i opsežan popis hrvatske, talijanske i slovenske literature vezane uz problematiku egzodusa. Nikola Crnković u prilogu *Genocidnost u talijanskoj imperijalnoj politici na hrvatskim prostorima kao njezino sredstvo, metoda i stil* (str. 61–70) daje prikaz glavnih odrednica talijanske imperijalne politike i dokazuje genocidnost njezine prirode. Zastupljenost problema položaja Hrvata i Slovenaca pod talijanskom vlašću u diplomatskim pregovorima i ugovorima između Italije i Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, obradila je Milica Kacin Wohinz u radu *Jugoslavensko-talijanski odnosi i slovensko-hrvatska manjina u Italiji između dvaju ratova* (str. 71–95).

Prilozi druge cjeline obrađuju *Egzodus iz Istre*. Darko Dukovski u studiji *Politički, gospodarski i socijalni uzroci egzodusa istarskih Hrvata u vrijeme talijanske uprave 1918-1943*. (str. 99–141) na nizu primjera detaljno oslikava tadašnju istarsku svakodnevicu. Ona ga dovodi do zaključka da su glavni uzroci egzodusa nemogućnost ostvarenja temeljnih nacionalnih i građanskih prava, utemeljeni strah od talijanizacije, strah za

vlastiti život, kao i teško gospodarsko stanje. Prikaz arhivskih fondova i dokumenata koji pružaju podatke o egzodusu Hrvata iz Istre i njegovim uzrocima, a sačuvani su u Državnom arhivu u Pazinu, daje **Jakov Jelinčić** u prilogu *Arhivsko gradivo o egzodusu istarskih Hrvata (1918-1943) u Državnom arhivu u Pazinu* (str. 143–162). **Giovanni D'Alessio** istražuje prve godine talijanske vlasti u Pazinu na temelju gradiva iz Državnog arhiva u Pazinu, Središnjeg državnog arhiva u Rimu i Državnog arhiva u Trstu. Ovaj je rad dio autorova šireg istraživanja o Pazinu u posljednjim godinama habsburške uprave i u prvih deset godina talijanske uprave – *Talijani i Hrvati u Pazinu za vrijeme uspostave talijanske države (od Ville Giusti do Rapalla)* (str. 163–178). U prilogu *Pregled povijesti istarskih iseljenika u Sjedinjenim Američkim Državama između dvaju svjetskih ratova* (str. 179–199) **John Kraljić** nastoji utvrditi broj iseljenika iz hrvatskih krajeva pod talijanskom upravom prema američkim izvorima, te obrađuje njihov položaj, djelovanje njihovih udruga i javnu kritiku talijanske vlasti u Istri.

Treća je cjelina posvećena *Egzodusu iz Rijeke i s otoka*. U prilogu *Sušak – talijanska uprava i iredentizam 1918-1943*. (str. 203–243) **Željko Bartulović** obrađuje dva razdoblja talijanske vlasti u Sušaku: 1918–1924. i 1941–1943, te Nettunske konvencije kojima je vlast Kraljevine SHS dopustila dovođenje sušačkog područja u nepovoljan položaj. **Antun Giron** u radu *Prilike na riječkom području i egzodus istarskih Hrvata između dvaju svjetskih ratova* (str. 245–267) istražuje odnos riječkih vlasti prema Hrvatima u vrijeme talijanske okupacije, Riječke Države i nakon pripajanja Rijeke Kraljevini Italiji, te ilegalni put prebjega iz Istre preko riječkog područja. **Julijano Sokolić** u tekstu naslovljenom *Prilozi za povijest cresko-lošinjskog otočja pod talijanskom upravom (1918-1943) i borba za opstojnost Hrvata* (str. 269–285), donosi niz pojedinačnih primjera koji oslikavaju stanje na otocima, razloge iseljavanja, te način života i preživljavanja pod pritiscima vlasti. Prilike u Rijeci i njezin položaj u vrijeme D'Annunzijeve vladavine, te početak iseljavanja Hrvata obrađuje **Mihael Sobolevski** (*D'Annunzijeva vladavina u Rijeci /rujan 1919 – siječanj 1921/ – prvi egzodus Hrvata*) (str. 287–299).

Četvrtu cjelinu – *Egzodus iz Dalmacije i Boke kotorske* – otvara uradak *Italia irredenta i Dalmacija do 1919*. (str. 303–348), kojemu je autor **Ivan Pederin**. On prikazuje korijene politike koja je dovela do uspostave talijanske vlasti u Zadru, a kasnije i u drugim dijelovima Dalmacije. **Josip Vidaković** u radu naslovljenom *Egzodus Hrvata iz Zadra pod talijanskom upravom od 1818. do 1943. godine* (str. 349–371) obrađuje talijansku okupaciju, uspostavu talijanske vlasti i njezin odnos prema Hrvatima, a kao prilog donosi *Popis potalijančenih hrvatskih prezimena za vrijeme talijanske uprave u Zadru*. **Ankica Pečarić** i **Josip Pečarić** u tekstu *Položaj Hrvata u Boki kotorskoj za vrijeme talijanske okupacije 1941-1943*. (str. 373–396) obrađuju uspostavu talijanske vlasti u Boki, nadu Hrvata da će pripasti NDH, odnos prema talijanskoj vlasti, kao i progone Hrvata pod tom vlašću.

Tema pete cjeline su *Prosvjetne i kulturne ustanove za talijanske uprave*. Proces sma-

njivanje broja i nestajanja hrvatskih škola u Istri, provođenje talijanizacije u prosvjeti, te metode kojima su talijanske vlasti ubrzavale taj proces istražuju u svojim prilogima **Mirjana Domini** – *Hrvatske škole u Istri za vrijeme talijanske uprave* (str. 399–414) i **Ante Cukrov** – *Hrvatsko osnovno školstvo u Istri od 1918. do 1945. godine* (str. 415–488). Drugi je prilog vrlo detaljan, a uz navedeno obrađuje školski i predškolski sustav nakon ukidanja posljednje hrvatske škole 1929. godine, kao i školski sustav od kapitulacije Italije do kraja Drugoga svjetskog rata. **Nevio Šetić** i **Marino Manin** analizirali su djelovanje internata u Karlovcu (1919–1923) i Zagrebu (1925–1941) zvanog *Istarski internat*, jer mu je glavna svrha bila briga za učenike s hrvatskih i slovenskih područja pod talijanskom vlašću. Posebno su obradili broj polaznika, njihovo društveno i teritorijalno podrijetlo, kao i svakodnevni život učenika (*Istarski internat u Karlovcu i Zagrebu (1919-1941)*) (str. 489–530). Uništavanje hrvatskih čitaonica u Istri i spaljivanje knjiga pod talijanskom vlašću tema je priloga **Branimira Crljenka** – *Hrvatske čitaonice preporodne Istre u obrani jezičnog i kulturnog identiteta istarskih Hrvata* (str. 531–545).

U radovima šeste cjeline autori obrađuju *Gospodarske prilike za talijanske uprave*. Egzodus Hrvata iz Istre, osim političkim, uvjetovan je i gospodarskim razlozima, koji se s političkima često isprepleću. S njima nas temeljito upoznaje **Pavao Ravlić** u prilogu *Gospodarski uzroci iseljavanja Hrvata i drugih stanovnika Istre između dvaju svjetskih ratova* (str. 549–562). Povijesću Jadranske banke koju su 1905. godine u Trstu osnovali Hrvati, Slovenci i Srbi s područja Austro-Ugarske Monarhije, a koja se nakon Prvoga svjetskog rata razdvojila na Jadransku banku u Trstu i Jadransku banku u Kraljevini SHS, te njenom ulogom u razvoju hrvatskog gospodarstva bavi se **Mira Kolar-Dimitrijević** u prilogu *Kratak pregled povijesti tršćanske Jadranske banke i njezin utjecaj na razvoj hrvatskog gospodarstva od 1905. do 1941. godine* (str. 563–593).

Tema je sedme cjeline *Položaj svećenstva za talijanske uprave*. U radu *Istarsko svećenstvo i nacionalna borba (1918-1943)* (str. 597–615) **Ivan Grah** obrađuje crkvenu organizaciju Istre između dvaju svjetskih ratova, progone svećenika pod talijanskom vlašću i ulogu svećenstva u očuvanju nacionalne svijesti pod fašističkom vlašću. **Jože Pirjavec** u prilogu *Talijanska država i svećenstvo u Istri: 1920-1922.* (str. 617–622) prikazuje asimilacijsku politiku talijanskih vlasti na temelju izvješća Vatikanu od strane goričkoga, tršćanskog i krčkog biskupa, riječkog župnika, te dvojice apostolskih delegata u Rijeci. Odnos talijanske vojske i civilnih vlasti prema Hrvatima tijekom Drugoga svjetskog rata na temelju crkvenih izvora istražuje **Jure Krišto** – *Postupci Talijana prema Hrvatima od 1941. do 1943. prema crkvenim vrelima* (str. 623–635).

Reakcija na talijansku politiku od 1941. do 1943. godine naslov je osme cjeline. Opširan prikaz talijanske vlasti na anektiranim područjima i na područjima NDH pod talijanskom kontrolom, kroz analizu njene politike gospodarskog iskorištavanja, talijanizacije, represivnih mjera prema domaćem stanovništvu i zločina nad tim stanovništvom dao je **Zdravko Dizdar** u prilogu *Talijanska politika prema hrvatskim prostorima*

i njezine posljedice tijekom Drugoga svjetskog rata (str. 639–691). Rujanski ustanak istarskog stanovništva 1943. godine, kao odgovor na 25-godišnji politički, gospodarski i nacionalistički pritisak talijanske vlasti tema je rada **Marija Mikolića** – *Oružani otpor talijanskoj vladavini u Istri rujna 1943. godine* (str. 693–710).

Glavna je tema devete cjeline *Kulturna djelatnost prognanika*. **Josip Bratulić** obrađuje *Književnost hrvatskih emigranata iz Istre* (str. 713–722), njihove sudbine, nostalgiju za zavičajem, književni, novinarski i publicistički rad. *Istarska problematika u za-grebačkom listu Istra* (str. 723–756), glasilo Hrvata i Slovenca izbjeglih iz Istre, koji je izlazio od srpnja 1929. do rujna 1940, važnost ovog lista kao povijesnog vrela i pisane riječi kao oblika opstanka, tema je koju analizira **Bosiljka Janjatović**. Istim listom bavi se i **Ante Laušić** u tekstu *Glasilo Istra kao migracijski krik* (str. 757–761). **Nedjeljko Fabrio** ukazuje na niz nekorištenih izvora i neriješenih pitanja poticajnih za daljnja istraživanja riječkih događaja nakon Prvoga svjetskog rata i analiziranje D’Annunzijeve uloge, kao i njegova odnosa prema hrvatskom prostoru. Također, ukazuje i na literarne odjeke tih događaja – *D’Annunzio, Mussolini, Lenjin, Krleža. Građa i bilješke za nena-pisano poglavlje romana Vježbanje života* (str. 763–779).

Desetu tematsku cjelinu sačinjavaju *Svjedočanstva* o egzodusu, životu u izbjeglištvu i svakodnevici pod talijanskom vlašću. **Dušan Tumpić** iznosi svoje *Sjećanje na prošle dane* (str. 783–786) provedene u izbjeglištvu od početka 1921. do 22. lipnja 1941. **Enrico Depiera** i **Hrvoje Defar**, na temelju priča koje su od roditelja slušali u djetinjstvu i sakupljenog gradiva, daju *Svjedočanstvo o stanju u Tinjanu u vrijeme egzodusa* (str. 787–790). **Ljubo Drndić** iznosi *Svjedočanstvo o Istri u vrijeme donošenja Pazinskih odluka* (str. 791–796). Vrlo je slikovito i potresno sjećanje **Milivoja Sironića**: *Kada sam se nakon 18 godina izbjivanja prvi put vratio u Istru i ugledao roditeljsku kuću i vinograd, legao sam na travu i plakao kao malo dijete* (str. 797–800) – preuzeto iz razgovora objavljena u *Istarskom glasu*. Život svog oca u izbjeglištvu i njegovu želju za povratkom u Istru opisuje **Uroš Peruško** u tekstu *Moj otac Tone Peruško* (str. 801–806).

Zbornik zaključuju zanimljivi komentari i napomene *Iz rasprave*, koji dopunjuju autorske priloge. Ovaj Zbornik predstavlja bogat zbir rasprava sjedinjenih zajedničkim okvirom naslovne problematike. On je značajan doprinos istraživanju života Hrvata na područjima pod talijanskom upravom i egzodusa s tih područja, ali i nakon njega, unatoč odgovorima na brojna pitanja i velikom broju radova – mnoga postavljena pitanja nisu riješena. To nas ne smije čuditi jer se radi o izuzetno složenoj i opsežnoj problematici, pa Zbornik koji je pred nama treba shvatiti kao dobrodošao poticaj i poziv za daljnja istraživanja.

Zdravka Jelaska